

SIEDLUNG, WIRTSCHAFT UND GESELLSCHAFT WÄHREND DER JÜNGEREN
BRONZE- UND HALLSTATTZEIT IN MITTELEUROPA.

W serii: Veröffentlichungen des Museums für (Ur- und Frühgeschichte Potsdam, tom 20,
Berlin 1986, ss. 315+ 12 tablic

Z uznaniem przyjąć należy ukazanie się publikacji materiałów z międzynarodowego sympozjum pt. „Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft während der jüngeren Bronze- und Hallstattzeit in Mitteleuropa”, jakie odbyło się w Poczdamie (NRD) w dniach od 25 do 29 kwietnia 1983 r.¹ Jest to zasługa zarówno dyrektora Museum für Ur- und Frühgeschichte w Poczdamie, dr. B. Gramscha, który patronował organizacji tego spotkania roboczego, jak i faktycznego jego inicjatora oraz organizatora, dr. D.-W. Bucka, który redagował też powyższy tom do druku.

Omawiana tu publikacja obejmuje 33 referaty zgrupowane w czterech blokach tematycznych: 1 – problematyka kulturowo-osadnicza; 2 – człowiek i środowisko naturalne; 3 – gospodarka, wytwórczość domowa i rękodzielnictwo oraz handel; 4 – problematyka społeczna. Żałować jednak należy, że nie doczekały się w niej publikacji wystąpienia niektórych uczestników. Stąd w zawartości omawianego tomu w stosunku do programu konferencji są pewne różnice, zwłaszcza że i niektóre przedstawione na niej referaty zostały przez ich autorów znacznie rozszerzone.

Tak obszerne przedstawienie problematyki pradziejowej, dotyczącej społeczeństw środkowoeuropejskich w młodszych fazach epoki brązu i w okresie halsztackim, wskazuje zarazem wyraźnie na różnorodność zagadnień, będących przedmiotem aktualnych studiów. Z faktu nierównomierności ich zaawansowania oraz poznania w aspekcie tematycznym, terytorialnym i chronologicznym, uzależnionych od prowadzonych badań, zdają sobie sprawę badacze, zwłaszcza z trzech krajów, Czechosłowacji, NRD i Polski, którzy praktycznie już od 1967 r.,² tj. od sympozjum w Dreźnie, poświęconego problematyce kultury lużyckiej, podjęli inicjatywę organizowania w miarę możliwości systematycznych narad roboczych. Są one poświęcone miejscu i roli tej kultury w pradziejach Europy, jej stosunkowi do kompleksu kultur pól popielnicowych, związanym z nią aspektem osadniczym, gospodarczym, kontaktom interregionalnym, kwestiom społecznym, w mniejszym niestety zakresie zagadnieniom wierzeniowym czy sztuce. Wskazują zarazem dobitnie, iż mimo poważnego wzbogacenia w ostatnim dziesięcioleciu bazy źródłowej, również poprzez szersze wykorzystywanie badań interdyscyplinarnych, stan rozpoznania wspomnianych zagadnień uległ co prawda wyraźnemu postępowi, ale w wielu wypadkach jest on daleki jeszcze od dostatecznego. Stąd też zaznacza się wyraźne dążenie ze strony organizatorów poszczególnych narad roboczych nie tylko do podejmowania całościowego podsumowania stanu naszej wiedzy w zakresie poszczególnych problemów, ale również i do zwracania szczególnej uwagi na konieczność zintensyfikowania nad

¹ Sprawozdanie z tego sympozjum zob. Z. Bukowski, B. Gediga, *Międzynarodowe sympozjum „Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft während der jüngeren Bronze- und der Hallstattzeit in Mitteleuropa”*, Poczdam 25-29 kwietnia 1983 r., „Archeologia Polski”, t. 29: 1984, s. 462 nn.

² *Beiträge zur Lausitzer Kultur*, W. Coblentz (red.), „Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege”. Beiheft 7, Berlin 1969.

nimi szerszych studiów, w tym również poprzez organizację monotematycznych spotkań roboczych.

Nie będzie tu chyba przesadą stwierdzenie, że zwłaszcza zachodnia strefa kultury łużyckiej, obejmująca ogólnie tereny od Saksonii do Polski środkowej, w porównaniu z sąsiadującymi z nią innymi ugrupowaniami, w tym zwłaszcza związanymi z kompleksem kultur pól popielnicowych, w sensie wszechstronności podejmowanych studiów należy do badanych najszerzej.

W dotychczasowych spotkaniach roboczych kulturze łużyckiej poświęcono najwięcej uwagi. Zarazem jednak narady te unaoczniają dwie ważne kwestie. Pierwsza z nich dotyczy konieczności ujęcia realizowanych i planowanych na najbliższy okres spotkań, poświęconych problematyce epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w środkowej Europie, w formę bardziej zorganizowaną. Praktyka ostatnich lat wskazuje też, iż nie powinno się organizować podobnych konferencji, podejmujących dyskusję nad kilkoma węzłowymi zagadnieniami równoległe, jak to miało miejsce na sympozjum w Poczdamie, czemu wraz z prof. dr. B. Gedigą dałem krytyczny wyraz³. Wysiłek, jaki włożono w jego organizację, dal niewątpliwie wynik przekraczający oczekiwania uczestników w formie dobrze zredagowanego tomu materiałów, odznaczającego się nie tylko dużą objętością, ale – co należy tu podkreślić – również i dużym ciężarem gatunkowym. Zarówno jednak program tej konferencji, jak i omawiana na niej problematyka wskazują, że każdy z czterech jej głównych bloków tematycznych może stanowić przedmiot odrębnej narady roboczej, gdyż tak należy traktować owe sympozja. Postulat ich monotematyczności realizują organizatorzy ostatnich zwłaszcza spotkań (wyjątek stanowi tu narada w Poczdamie), ograniczając je albo do ogólnych zagadnień lub też do problemów regionalnych (np. dorzecze Odry, Pomorze etc.) w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza. Taką była niewątpliwie konferencja zorganizowana przez Archeologický Ústav SAV w Nitrze i Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie AN NRD nt. budownictwa grodowego w epoce brązu w środkowej Europie, zorganizowana w Dreźnie w 1982 r.⁴ Porównawczo objęła ona zresztą i problematykę osiedli warownych w okresie halsztackim, które potraktowano na niej jednak jako jej uzupełnienie.

Jeszcze raz powracam do uprzednio wysuniętej uwagi. Rozproszenie tematyczne niektórych konferencji tego typu, poświęconych różnym aspektom kulturowo-osadniczym w środkowej Europie w dobie kultury pól popielnicowych, oraz powracanie w zbyt ograniczonym zakresie do wielu szczegółowych tematów bez ich dostatecznego pogłębienia (a mam tu na myśli zarówno podsumowanie stanu badań, jak i wysunięcie postulatów przyszłościowych), wymaga konieczności zaplanowania na najbliższą przyszłość podstawowych tematów najważniejszych narad o charakterze ogólnym. Uczyniono tu pierwszy krok poprzez organizację dwu kolejnych narad, poświęconych definicji terminu „kultura łużycka” oraz miejscu tego zespołu kulturowego w kompleksie kultur pól popielnicowych (Recz-Biskupin oraz Liblice), z których materiały znajdują się w druku. Osobiście proponuję za punkt centralny podjęcie problematyki kultury łużyckiej oraz rozpatrywanie różnych zagadnień z nią związanych na tle porównawczym innych ugrupowań kulturowych, zwłaszcza zaś kultury pól popielnicowych oraz kręgu nordyjskiego.

Przypomnę wreszcie o tym, że przez organizatorów kilku ostatnich spotkań, w Poczdamie w 1983 r., w Reczu-Biskupinie w 1984 r. oraz w Liblicach koło Pragi w 1985 r., wysuwany był postulat, by organizację dalszych spotkań realizować przede wszystkim w ramach komisji koordynującej pod auspicjami UISPP lub też w obrębie odrębnego zespołu roboczego pod auspicjami instytutów archeologicznych akademii nauk CSRS, NRD i Polski, w ramach istniejących dwustronnych komisji archeologicznych.

Po tych refleksjach wstępnych przejdę do omówienia zawartości tomu *Siedlung, Wirtschaft*

³ Z. Bukowski, B. Gediga, *op. cit.*, s. 463.

⁴ Zob. *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mittel-Europa*, V. Furmanek, F. Horst (red.), Berlin–Nitra 1982 (1984).

und Gesellschaft..., zwracając uwagę przede wszystkim na opracowania związane bezpośrednio z problematyką kultury lużyckiej.

W pierwszej grupie tematycznej, poświęconej kwestiom osadniczym oraz stosunkom kulturowym, obszarowi Czech poświęcony był tylko jeden krótki artykuł podsumowujący E. Plesla *Zu den Kulturverhältnissen in der Jungbronze- und in der frühen Hallstattzeit in Böhmen* (s. 21-24). Badacz ten zwraca uwagę na charakter i miejsce Kotliny Czeskiej w epoce brązu i w okresie halsztackim jako obszaru krzyżowania się dwu zespołów kulturowych – knowisko-milawckiego oraz lużyckiego – o odmiennych powiązaniach osadniczych i orientacji kulturowej; w pierwszej z tych kultur zaznacza się wyraźne powiązanie genetyczne i kulturowe ze środkowodunajskimi ugrupowaniami: początkowo kultury mogiłowej, następnie kultury pól popielnicowych. Osadnictwo obu tych zespołów na terenie Czech wskazuje w tej fazie na wyraźne oznaki procesu okresowych zmian stref zasiedlania, nie zaś stabilizacji osadniczej, jak to uprzednio postulowano w literaturze. Proces zróżnicowania strefowego uległ pogłębieniu w okresie halsztackim, z momentem wykształcenia się ugrupowań o charakterze proto- lub wczesnoceltyckim (kultura kurhanów południowoczeskich i kultura bylańska) o orientacji zachodniej, przy wyraźnym ograniczeniu zasięgu kultury lużyckiej, wskazującej z jednej strony na związki z ugrupowaniami sasko-śląskimi, z drugiej – silne oddziaływania kulturowe kręgu wschodnioalpejskiego. W kontekście tego ważnego opracowania wyrazić należy żal z powodu potraktowania przedstawionej przez E. Plesla tej problematyki w tak skrótowej formie, a także z braku jednoznacznego ustosunkowania się do kwestii pochodzenia wspomnianego osadnictwa wczesnoceltyckiego na terenie Czech (kontynuacja osadnicza lub infiltracja obcych grup).

Kolejne opracowania dotyczyły sytuacji kulturowo-osadniczej na terenie Turyngii. K. Peschel w artykule *Höhensiedlungen Thüringens im Wandel von der Urnenfelder- zur Hallstattzeit* (s. 29-49) na marginesie badań trzech osiedli obronnych w międzyczeczu Werry i Soławy, a oddalonych od siebie od 85 do 115 km, zwraca uwagę na charakterystykę kulturową obszaru Turyngii w młodszych fazach epoki brązu, a zarazem na fazowość rozwoju osadnictwa oraz na wyraźną jego strefowość występowania na tym obszarze, co znalazło potwierdzenie zarówno w świetle analizy materiału ceramicznego, jak i zasięgu niektórych form brązowych, jak np. pierścieni skręcanych wokół swej osi (s. 30 ryc. 2 – mapa i s. 43 nn. – zestawienie miejscowości). Dla okresu HaC-D i LtA, właśnie na przykładzie ceramiki ze wspomnianych trzech osiedli, autor ten wskazał na duże różnice zarówno w zasięgu niektórych form naczyń, jak i motywów zdobniczych je pokrywających, podkreślając jednak zarazem, że sytuacja osadnicza dotycząca HaC jest poznana niedostatecznie, sugerując faktyczne lub pozorne osłabienie osadnictwa w tym okresie. Ważne jego spostrzeżenia dotyczą chronologii i zasięgu występowania różnych typów zapinek, w obrębie których wyróżnił on dwie ich grupy: 1) z HaC-HaD₁ oraz 2) z HaD_{2,3}-LtA (s. 40 ryc. 12 – mapa oraz s. 44 n.). Należy żałować, że K. Peschel nie ustosunkował się do kwestii relacji chronologicznej fazy HaD₁ i LtA⁵, które uznaje on, mimo ożywionej dyskusji nad tym zagadnieniem, za kolejne fazy, z czym trudno się jednak zgodzić. Po drugie, szkoda że na wspomnianej mapie z występowaniem zapinek na terenie Turyngii autor ten nie wprowadził numeracji poszczególnych znalezisk, zwłaszcza że na s. 44 n. załączył pełne ich zestawienie z literaturą. Nie ułatwiło to korzystania z tego aneksu.

Za tematyczne uzupełnienie w stosunku do opracowania K. Peschela oraz rozwinięcie

⁵ O.-H. Frey, *Einführung in die Problematik „Hallstatt D3-Latene A”*, „Hamburger Beiträge zur Archäologie”, t. 2:1972, cz. II, s. 169 nn.; J. Driehaus, *Der absolut-chronologische Beginn des frühen Latène-Stils (LTA; Early Style) und das Problem Hallstatt-D 3*, j.w., s. 319 nn.; zobacz też L. Pauli, *Der Dürrenberg bei Hallein III*, w serii: *Müncher Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte*, t. 18, cz. 1 i 2, München 1978, *passim* oraz rec. tej pracy: M. Kostková w „Památky archeologické”, t. 72: 1981, s. 238 nn., gdzie poświęcono uwagi kwestii periodyzacji i chronologii tego przełomowego odcinka czasu.

niektórych wysuniętych przez niego spostrzeżeń kulturowo-osadniczych w formie bardziej szczegółowej uznać należy trzy kolejne opracowania. W pierwszym B. W. Bahn (s. 49-52) dokonał próby przedstawienia charakteru osadnictwa w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza w płd. Turyngii w dolinie środkowej Werry wzdłuż południowego stoku Lasu Turyńskiego, w kontekście zarówno konfiguracji terenu oraz występujących tam złóż surowców mineralnych (zwłaszcza rud miedzi), jak i dawnych szlaków, przebiegających poprzez te obszary zwłaszcza po linii SSW-NNO, w rejonie których stanowiska z tego czasu są wyraźnie koncentrowane. Zarazem autor ten zwrócił uwagę na fakt fazywości nasilenia osadnictwa na tym obszarze w fazie „pól popielnicowych” oraz w okresie halsztackim. U. B. Lappe (s. 53-62) w swym artykule przedstawiła charakterystykę osadnictwa wschodniej Turyngii w młodszej fazie istnienia kultury pól popielnicowych oraz w jego kontekście krótką charakterystykę materiału ruchomego. Natomiast K. Wagner (s. 63-69) dokonała porównania czterech zespołów osadniczych (które określa terminem *Siedlungskreise*) w dorzeczu Soławy – środkowej Łaby w fazie „pól popielnicowych”, zwracając uwagę na wyraźnie zaznaczające się między nimi różnice zarówno pod względem charakteru osadnictwa (uzależnionego zresztą m. in. od warunków naturalnych danej okolicy), jak zwłaszcza wśród materiału zabytkowego (ceramika).

Cztery następne opracowania dotyczyły osadnictwa w obrębie kultury łużyckiej. J. Michalski w artykule *Die Siedlungsgestaltung in der Lausitzer Kultur* (s. 71-82) przedstawia krótką charakterystykę rozplanowania osad otwartych oraz wybranych osiedli obronnych. Szkoda jednak, że nie ustosunkował się w nim do podobnej charakterystyki przez mnie wcześniej dokonanej⁶, a także z nie znanych powodów nie zasygnalizował istnienia swej pracy monograficznej na temat osiedli otwartych kultury łużyckiej, w której dokonał szczegółowego podziału typologicznego oraz publikacji dostępnych materiałów⁷. Na uwagę natomiast zasługuje m. in. wykorzystanie przez tego autora obszernego materiału porównawczego dotyczącego osiedli otwartych i ich rozplanowania z różnych regionów kultury łużyckiej.

Ważne uwagi odnoszące się do próby odtworzenia procesu osadniczego w kontekście analizy geograficznej oraz środowiska naturalnego zawarł J. Rydzewski w artykule *Geographische Aspekte der Besiedlung der späten Bronze- und der frühen Eisenzeit im westlichen Kleinpolen* (s. 83-89), które zostały przez tego autora przedstawione tu w formie zwięzłej, zaś szczegółowego ujęcia doczekały się na łamach „Archeologii Polski”⁸. Dotyczy on przemian w zasiedleniu w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza makroregionu w zachodniej Małopolsce, położonego w obrębie wyżyny lessowej na północ i północny wschód od Krakowa. Podkreślić tu należy, że studia te stanowią w pewnym sensie nawiązanie do podobnych studiów J. Kruka⁹, dotyczących osadnictwa neolitycznego i mają istotne znaczenie dla mikro- i makroregionalnych badań osadniczych, również w innych regionach omawianej kultury.

Natomiast M. Gedl w opracowaniu *Die Siedlungsverhältnisse der Bronze- und frühen Eisenzeit in Südpolen* (s. 91-98) przedstawił ogólną charakterystykę trzech regionów w płd. Polsce: 1 – na Wyżynie Głubczyckiej, 2 – w dorzeczu Liswarty oraz 3 – w Kotlinie Dynowskiej nad górnym Sanem. Żałować należy, że o ile w obu pierwszych regionach autor ten uzyskał interesujące rezultaty dotyczące uchwycenia rozwoju osadnictwa od fazy trzciniec-

⁶ Z. Bukowski, *Offene Siedlungen und Burgen nördlich der Karpaten und Sudeten an der Wende der Bronze- zur frühen Eisenzeit*, [w:] *Palast und Hütte*, lub. H. Prückner (red.), Mainz 1982, s. 153 nn.

⁷ J. Michalski, *Zagadnienia systematyzacji i interpretacji obiektów nieruchomych (Ze studiów nad osadami otwartymi kultury łużyckiej)*, *Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne*, t. 5, Warszawa 1984, s. 135 nn.

⁸ J. Rydzewski, *Przemiany stref zasiedlenia na wyżynach lessowych zachodniej Małopolski w epoce brązu i żelaza*, „Archeologia Polski”, t. 31: 1986, s. 125 nn.

⁹ J. Kruk, *Studia osadnicze nad neolitem wyżyn lessowych*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1973.

kiej do okresu wczesnolateńskiego, o tyle region trzeci potraktowany został zbyt marginalnie w stosunku do istniejących w tym zakresie możliwości¹⁰, będących wynikiem podjętych w dolinie środkowego i górnego Sanu intensywnych poszukiwań powierzchniowych oraz badań terenowych.

W. Coblenz w opracowaniu *Bemerkungen zu den offenen und befestigten Siedlungen sowie den Gräberfeldern im Bereich der sächsisch-lausitzische Gruppe* (s. 99-112) wniósł nowe elementy poznawcze, dotyczące sasko-łużyckiej grupy kultury łużyckiej w zależności od lokalizacji osadnictwa, od środowiska przyrodniczego oraz bogactw naturalnych. Osobne uwagi poświęcił on także kontekstowi występowania zespołów osadniczych, obejmujących osiedla obronne i cmentarzyska, a także szczegółom rozplanowania budowli mieszkalnych, zwłaszcza w obrębie osiedli otwartych i związanych z nimi różnorodnych urządzeń pomocniczych, szczególnie zaś jam o różnorodnym przeznaczeniu. Chciałbym tu zwrócić uwagę m. in. na publikację wyników niektórych tego typu obiektów z osiedli otwartych, a także na próbę przedstawienia rekonstrukcji obiektów mieszkalnych, w tym m. in. jamy mieszkalnej z V EB z Zauschwitz, Kr. Borna (s. 105 ryc. 9), dokonanej w 1951 r. przez C. Germera. Są one ważne przy poznawaniu konstrukcji obiektów mieszkalnych osadnictwa grupy sasko-łużyckiej u schyłku epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza.

Zaslugujące na uwagę spostrzeżenia, dotyczące osadnictwa kultury łużyckiej na terenie NRD, wniesione zostały również przez dwa opracowania o charakterze bardziej szczegółowym. H. Rösler w artykule *Bronze- und früheisenzeitlichen Besiedlung im Gebiet von Schöpsdorf, Kr. Hoyerswerda* (s. 113-118) zajął się rozległym mikroregionem w rejonie Schöpsdorf, którego badania, związane z pracami ratowniczymi w obrębie odkrywki węgla brunatnego, dostarczyły zarówno danych dotyczących procesu jego zasiedlenia, jak i nowych elementów do poznania zabudowy osiedli otwartych (domostwa o konstrukcji słupowej, studnia etc.). Są one o tyle ważne, iż obejmują wszystkie pozostałości możliwe do ujawnienia metodami archeologicznymi w tego typu badaniach. Natomiast E. Bönisch w artykule *Jungstbronzezeitliche Gräber von Saalhausen, Kr. Senftenberg, mit einheitlichen Prinzip der Beigefäßausstattung* (s. 114-131) opublikował wyróżniające się wyposażenie dwóch grobów kultury łużyckiej z przełomu epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, zwłaszcza w ceramikę, wskazując nie tylko na typologię wspomnianego inwentarza, ale zwłaszcza na określony porządek wkładania do obu grobów tych naczyń (s. 129 ryc. 10 i 11).

Jeszcze dwa opracowania związane były z pierwszą grupą tematyczną omawianej publikacji. T. Kemenczei w artykule *Zur Problematik der früheisenzeitlichen Geschichte Ostungarns* (s. 11-21) omawia ogólnie znaleziska ze wschodnich Węgier, określane jako przedscytyjskie (w tym również i tzw. tracko-kimmeryjskie)¹¹ oraz scytyjskie. Praktycznie przedstawił on przemiany kulturowe na tym terenie od przełomu II i I tysiąclecia p.n.e. aż do IV w. p.n.e., do momentu pojawienia się tu pierwszych grup celtyckich. Uwagi tego autora stanowią istotne uzupełnienie w stosunku do spostrzeżeń, dotyczących zarówno grupy Vekerzug na obszarze północnych Węgier i południowej Słowacji¹², jak i znalezisk typu przedscytyjskiego oraz scytyjskiego w obrębie kultury łużyckiej¹³, ponieważ zdaje się dziś nie ulegać wątpli-

¹⁰ Korzystałem tu z materiałów z konferencji roboczej, poświęconej grupie tarnobrzeskiej, jaka miała miejsce w 1986 r. w Rzeszowie (materiały w druku).

¹¹ Autor ten przygotował do druku opracowanie znalezisk typu tracko-kimmeryjskiego z terenu całych Węgier. Zob. T. Kemenczei, *Die thrako-kimmerischen Metallfunde in Ungarn*, w serii: *Prähistorische Bronzefunde, XX* (w druku). Zob. też J. Bouzek, *Caucasus and Europe and the Cimmerian problem*, „Sborník Národního musea v Praze”, t. 37: 1983, nr 4, s. 177 nn.

¹² J. Chochorowski, *Die Vekerzug Kultur. Charakteristik der Funde*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, DCCXXIV. Prace Archeologiczne, z. 36, Kraków 1985.

¹³ Z. Bukowski, *Elementy wschodnie w kulturze łużyckiej u schyłku epoki brązu*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1976; tenże, *The Scythian influence in the area of Lusitan Culture*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1977.

wości, że północna strefa Kotliny Karpackiej była terenem pośredniczącym w przeniesieniu obu tych grup zabytków na obszary w dorzeczu Odry i Wisły, chociaż mechanizm tego przeniesienia był w obu wypadkach różny.

Natomiast drugi artykuł, G. Schlimperta *Zur Überlieferung vor-slawischer Namen in der DDR* (s. 25-28), do kontekstu problematyki omawianego tomu (a zarazem i konferencji) nie wnosi istotnych elementów poznawczych. Autor ten wskazał na obecność pojedynczych nazw tzw. staroeuropejskich, nie dających się jednak określić pod względem ich stratyfikacji czy chronologii względnej ani też etnicznie (poza nieliczną grupą nazw starogermańskich).

W grupie opracowań poświęconych zagadnieniu „Człowiek i środowisko naturalne” wyróżnia się artykuł V. Ložka *Anthropogene Umweltveränderungen während der Urnenfelder-Bronzezeit, dargestellt am Beispiel europäischer Karstlandschaften* (s. 133-136). Autor ten na przykładzie trzech regionów krasowych na terenie Czechosłowacji, charakteryzujących się odmiennymi środowiskami naturalnymi, przedstawił zaznaczające się wyraźnie różnice w procesie zasiedlenia tych obszarów przez osadnictwo z fazy „pól popielnicowych”, uzależnione od charakteru tych warunków naturalnych¹⁴.

K. Goldmann w opracowaniu *Zur Umweltgestaltung während der Spätbronzezeit Mitteleuropas* (s. 137-141) podjął rozważania nad rolą połączeń wodnych w kształtowaniu się oraz stosunków międzyregionalnych w obrębie osadnictwa ze schyłku epoki brązu, zwłaszcza w międzyrzeczu środkowej Łaby oraz środkowej Odry¹⁵, ze szczególnym uwypukleniem roli międzyrzecza Szprewy–Haweli¹⁶.

Dwa kolejne opracowania, V. Furmanka i M. Stloukala (s. 143-149)¹⁷ oraz H. Grimma (s. 151-156), dotyczą w pierwszym wypadku wyników badań antropologiczno-archeologicznych cmentarzyska w Radzowcach (Słowacja) z wyraźną kontynuacją w ramach kultur pilińskiej i kyjatickiej, w drugim – antropologicznych analiz zawartości grobów ciałopalnych z cmentarzyska w Tornow, Kr. Calau (NRD).

W trzeciej grupie tematycznej, obejmującej kwestie osadnicze oraz gospodarcze, zawarto wiele interesujących opracowań. W pierwszym, przygotowanym przez K. Klossa (s. 157-162), przedstawiono wyniki badań palinologicznych z Lübben-Steinkirchen (Oberspreewald, NRD), zwłaszcza zaś dotyczących horyzontu istnienia grupy białowickiej. L. Teichert (s. 163-173) podjął analizę zwierzęcych szczątków kostnych z osiedla późnobrązowego z Zitz, Lkr. Brandenburg, przedstawiając m. in. procentowy stosunek występowania szczątków poszczególnych gatunków zwierząt, wskazujących na dominującą rolę hodowli. Podobną analizę, odnoszącą się do osiedla obronnego kultury łużyckiej „Heidenschanze” w Dreźnie-Coschütz, przedstawił C. Ambros (s. 175-186), wskazując w tym materiale na stosunkowo wysoki udział procentowy kości zwierząt dzikich, wynoszący 15%.

¹⁴ Zob. też K.-D. Jäger, V. Ložek, *Environmental conditions and land cultivation during the Urnfield Bronze Age in Central Europe*, [w:] *Climatic change in later prehistory*, A. F. Harding (red.), Edinburgh 1982, s. 162 nn.

¹⁵ Zob. też K.-D. Jäger, S. Griesa, *Siedlungsverhältnisse im Oderbruch – vom Neolithikum bis zur Slawenzeit*, [w:] *Urgeschichtliche Besiedlung in ihrer Beziehung zur natürlichen Umwelt*, Halle 1980, s. 85 nn.

¹⁶ Też uwagi tegoż autora na temat znaczenia sieci wodnej na tym obszarze w fazie kultury łużyckiej: K. Goldmann, *Zum Verkehrsnetz Altteleuropas*, „BM – Berliner Museen”, nr 23. 1981, s. 12 n.; tenże, *Die Lage der Burgen im Verkehrswegenetz*, [w:] *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*, lub. V. Furmánek i F. Horst (red.), Berlin–Nitra 1982 (1984), s. 209 nn., oraz 211 ryc. 1 – mapa grodów kultury łużyckiej na tle hipotetycznej sieci szlaków dalekosiężnych oraz s. 214 ryc. 3 – występowanie skupisk osadniczych w obrębie grupy białowickiej.

¹⁷ Pierwszy z autorów stosunkom kulturowo-osadniczym w pld. Słowacji w fazie kultury pól popielnicowych poświęcił ostatnio odrębny artykuł. Zob. V. Furmánek, *Südöstliche Urnenfelder in der Slowakei*, [w:] *Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei in Bezug zu den Nachbargebieten*, Nitra 1986, s. 183 nn.

Natomiast T. Malinowski w krótkim artykule *Bemerkungen zur Viehhaltung bei der Bevölkerung der Pommerschen Kultur* (s. 187-188) na podstawie szczątków zwierzęcych w grobach kultury wschodniopomorskiej, z braku podobnych materiałów z osiedli otwartych tej kultury, podjął próbę określenia gatunków zwierząt hodowanych przez jej ludność. Autor ten podkreślił trudności zaznaczające się przy określaniu procentowego ich stosunku oraz stwierdził, że materiały grobowe, z uwagi na swój charakter uwarunkowany ówczesnymi wierzeniami, nie mogą służyć za podstawę do charakterystyki hodowli tych zwierząt w ramach wspomnianej kultury.

Kilka następnych artykułów poświęcono problematyce przetwórstwa brązu w poszczególnych regionach Europy; są one ważne m. in. ze względu na publikację dotąd nie znanych w tej problematyce materiałów.

T. Kemenczei (s. 189-198) zajął się znaleziskami pozostałości warsztatów brązowniczych oraz form odlewniczych z młodszej epoki brązu z Węgier.

Dla końcowej fazy kultury lużyckiej oraz osadnictwa celtyckiego ważne jest opracowanie J. Waldhausera *Kupfergewinnung und -verhüttung in Böhmen and Mähren während der Späthallstatt- und Latènezeit (Forschungsstand)* (s. 197-212). Szczególną uwagę autor ten poświęcił kwestii rodzimych złóż rud miedzi na obszarze Czech i Moraw, które były lub mogły być eksploatowane w okresie późnohalsztackim i lateńskim (s. 198 ryc. 1:2 – mapa); przy tej okazji przedstawił on ogólną charakterystykę ich składu pierwiastkowego, ważnego przy podejmowaniu studiów nad pochodzeniem surowca miedzianego ze złóż środkowoeuropejskich w pradziejach.

W kontekście jego spostrzeżeń warto zwrócić uwagę na niektóre inne prace czeskich badaczy, dotyczące występowania na tym obszarze złóż rud miedzi, łatwych w eksploatacji nie tylko w obrębie samych Czech¹⁸, lecz zwłaszcza w skali całej Czechosłowacji. Wśród nich na uwagę zasługują opracowania Z. Farkaša¹⁹, zaś z dotyczących Słowacji – zwłaszcza prace L. Págo²⁰ oraz ostatnie opracowanie A. Točika i H. Bublovej²¹, poświęcone archeologicznym śladom eksploatacji rud miedzi na Słowacji, uchwyconym nie tylko w wyniku badań archeologicznych, lecz również na podstawie danych historycznych.

Powracając do omawianego tu opracowania J. Waldhausera warto zaznaczyć, iż autor ten w tabeli 1 (na s. 198) podał też m. in. ogólną charakterystykę wyników analiz spektralnych zabytków z osiedla otwartego z Grzybian, woj. Legnica z HaD₂ (autor ten podaje błędnie jego datowanie na HaC/D). Na podstawie badań specjalistycznych Z. Hensla²². Wskazują one na dużą zgodność z tą grupą wytworów brązowych, które R. Pittioni²³ określił jako należące do „grupy miedzi alpejskiej” (ściślej „wschodnioalpejskiej”). Kwestią drugą, zasługującą na uwagę, są spostrzeżenia J. Waldhausera dotyczące typologii oraz chronologii tygli odlewniczych z Czech i Moraw, wskazujących na wyraźny podział na dwie grupy: 1 – datowaną na HaD-LtA, obejmującą typy A i B wg podziału tego autora oraz

¹⁸ E. Čujanová, R. Prohop, *Měděná ložiska v západních Čechách jako možný zdroj suroviny v době bronzové*. „Archaeologické rozhledy”, R. 20: 1968, s. 312 nn.; O. Kytlicová, *Význam těžby rud na Příbramsku pro otázku původu mědi v Čechách v mladší době bronzové*, [w:] *Hornická Příbram ve vědě a technice*, 1976, s. 99 nn.

¹⁹ Z. Farkaš, *K začiatkom metalurgie medi v Čechách a na Moravě so vzťahom na Slovensku*, „Zborník Slovenského národného múzea”, t. 77: 1983 (História 23), s. 9 nn.

²⁰ L. Págo, *Chemická charakteristika slovenské měděné rudy a její vztah k mědi používané v pravěku*, „Slovenská archeológia”, R. 16: 1968, s. 245 nn.

²¹ A. Točík, H. Bublová, *Príspevok k výskumu zaniknutej ťažby medi na Slovensku*, „Študijné Zvesti AUSAV”, t. 21, Nitra 1985 s. 47 nn.

²² Z. Hensel, *Technologie odlewnictwa brązu na podstawie znalezisk w Grzybianach, woj. Legnica*, „Pamiętnik Muzeum Miedzi”, t. 1: 1982, s. 158 nn.

²³ R. Pittioni, *Urzeitlicher Bergbau auf Kupfererz und Spurenanalyse*, [w:] *Studia palaeometallurgica*, „Archaeologia Austriaca” – Beiheft 1, Wien 1957, s. 1 nn., oraz tabl. 127.

2 – datowaną na LtC-D1 z grupami typologicznymi C-E (zob. s. 202 n. i 203 ryc. 5 – tabela, a także s. 207 n. – załącznik 4, obejmujący dane o najważniejszych znaleziskach z Czech i Moraw z HaD-LtD1).

Problematyce przetwórstwa brązu w południowej części RFN poświęcone było opracowanie A. Jockenhövela *Struktur und Organisation der Metallverarbeitung in urnenfelderzeitlichen Siedlungen Süddeutschlands* (s. 213-234), oparte na znaleziskach z 34 osiedli warownych, wyżynnych, otwartych oraz tzw. wyspowych z fazy kultury pól popielnicowych. Autor ten dokonał charakterystyki miejsc produkcyjnych oraz związanego z nimi materiału ruchomego, a także podjął próbę przedstawienia etapów organizacji wytwórczości i przetwórstwa brązowniczego (zob. s. 215 ryc. 3 – schemat). Warto zwrócić tu uwagę na dwie kwestie. Otóż tenże autor w innym artykule²⁴ omówił również nieliczne groby „metalurgów” z tej strefy z fazy „pól popielnicowych”, których proporcjonalnie na terenie środkowej Europy, zwłaszcza w dorzeczu Łaby i Odry, ujawniono znacznie więcej niż w rejonach zachodnich. Kwestia druga dotyczy możliwości wydzielania miejsc wydobywania i produkcji miedzi na podstawie aktualnej znajomości lokalnych złóż; niestety, jak dotąd miejsc eksploatacji z fazy kultury pól popielnicowych nie ujawniono, choć na fakt wytwarzania miedzi z lokalnie eksploatowanych złóż zdają się wskazywać pochodzące z nielicznych osiedli żuźle oraz znaleziska placków surowca (tzw. Gußkuchen). Na trudności w tego typu badaniach może wskazywać np. dwugłós dotyczący możliwości produkcji miedzi w epoce brązu w obrębie gór Harcu (ściślej mówiąc w jego części określanej jako „Oberharz”). W. Nowothenig²⁵ stwierdza, że badania archeologiczne tego regionu, zwłaszcza pod względem osadniczym, nie dostarczyły dla epoki brązu dowodów, mogących przemawiać na rzecz tego typu produkcji. Tenże autor, na podstawie badań analitycznych dokonanych przez H. Otto i W. Wittera (1952), dopuszcza jednak taką możliwość, zwłaszcza we wczesnych fazach epoki brązu²⁶. W tym jednak kontekście sprawa jest bardziej skomplikowana, gdyż analizy wymienionych badaczy, uznane w europejskiej literaturze za klasyczne, nie uwzględniają w dostatecznym zakresie (co uwarunkowane było ówczesnymi metodami) obecności śladowej pierwiastków, które dla obecnie badających kwestie rodzimej produkcji miedzi stanowią ważną podstawę do odróżniania od siebie poszczególnych centrów lub wręcz miejsc wytopu miedzi. Powracając natomiast do wspomnianego dwugłosu inny autor, E. Preuschen²⁷, uważa, iż w licznych rejonach gór Harcu około lat 1000 p.n.e., tj. w rozwiniętych fazach kultury pól popielnicowych, istniały warunki do lokalnej wytwórczości miedzi bardzo prymitywnymi metodami, trudnymi jednak do ich zrekonstruowania.

W kontekście opracowania A. Jockenhövela warto zwrócić uwagę również na odkrycia dokonane podczas badań słynnego już tzw. książęcego grobowca wczesnoceltyckiego z Hochdorf-Eberdingen (Badenia-Wirtembergia, RFN), datowanego na schyłek okresu halsztackiego²⁸. Otóż w nasypie stwierdzono obecność zabytków związanych z istniejącym w najbliższym sąsiedztwie osiedlem otwartym, zawierającym m. in. rozległy warsztat (lub zespół warsztatów) brązowniczy, z żużlem, przetopionymi bryłkami brązu, węglem drzewnym itp., a także licznymi ułamkami form i narzędzi odlewniczych, datowanymi na okres późnohalsztacki.

²⁴ A. Jockenhövel, *Zeugnisse der primären Metallurgie in Gräbern der Bronze- und Ateisenzeit Mitteleuropas*, „Archeologia Polski”, t. 27: 1982, s. 293 nn.

²⁵ W. Nowothenig, *Zur Vor- und Frühgeschichtsforschung im Oberharz unter besonderer Berücksichtigung der Bergbauforschung*, „Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen”, t. 1: 1963, s. 87 nn., zwłaszcza s. 89.

²⁶ W. Nowothenig, *op. cit.*, s. 91.

²⁷ E. Preuschen, *Zum Problem früher Kupfererzverhüttung im Oberharz*, „Neue Ausgrabungen und Forschungen in Niedersachsen”, t. 2, 1965, s. 250 nn.

²⁸ Zob. J. Biel, *Ein Fürstengrab bei Eberdingen-Hochdorf, Kr. Ludwigsburg, Baden-Württemberg*, „Germania”, t. 60: 1982, s. 61 nn.

Krótki artykuł H. Geislera (s. 235-236) obejmuje publikację kilku fragmentów form odlewniczych z osiedla obronnego kultury łużyckiej z „Schwedenschanze” we Frankfurcie-Lossow (NRD), datowanego ogólnie na V EB, a metodą ^{14}C na lata 1035 ± 80 p.n.e.

Dwa kolejne opracowania poświęcone są początkom przetwórstwa żelaza w Europie Środkowej. R. Pleiner w artykule *Über das Eisen der Bronzezeit* (s. 237-240) przedstawia w aspekcie chronologicznym etapowość najstarszych faz procesu rozszerzania się znajomości tego metalu w obrębie Europy, obejmującego import gotowych wytworów, import surowca, stanowiącego podstawę do jego miejscowej obróbki termicznej nieskomplikowanymi metodami oraz początki rodzimej produkcji tego metalu, z wykorzystaniem lokalnych złóż, przede wszystkim rud darniowych (limonit)²⁹. Autor ten w omawianym artykule zajął się wyróżnieniem kierunków tego procesu, tzw. wschodnim (ogólnie zwanym, choć niezbyt ściśle, kimmeryjskim), tzw. azjatycko-balkańskim oraz zachodnim (greckoceltyckim), wskazującymi na obszarze Europy zarówno na strefowość wpływów, jak i odmienność w datowaniu.

Natomiast autor niniejszej recenzji zaprezentował opracowanie *Der Beginn der Eisenverwendung bei den Stämmen der Lausitzer Kultur* (s. 241-248), przedstawiając w skrócie zarówno etapowość tego procesu w obrębie kultury łużyckiej, jak i charakterystykę importów, rodzimego przetwórstwa oraz sugestii dotyczących możliwości produkcji lokalnej tego metalu u schyłku okresu halsztackiego³⁰.

Pogranicza kwestii produkcyjnych oraz handlowych dotyczy artykuł M. Fekete *Frühzeitliche Fihelherstellung in Transdanubien. Beiträge zur Geschichte der Toreutik und des Handels* (s. 249-266). Autorka ta omówiła w nim produkcję zapinek metalowych z wczesnej epoki żelaza w zachodnich Węgrzech, charakteryzując również ich typy oraz określając ich występowanie na tym obszarze (s. 263 ryc. 11 i 12 – mapy). W odniesieniu do kwestii występowania podobnych zapinek na obszarze kultury łużyckiej, zwłaszcza w jej zachodniej strefie, a uznawanych za importy południowe (tzw. wschodniohalsztackie), opracowanie to służyć może w charakterze ważnej pomocy w studiach nad określeniem pochodzenia tej kategorii zabytków, a tym samym i przy rekonstrukcji dalekosieżnych powiązań handlowych z Południem u schyłku okresu halsztackiego. Jest to szczególnie istotne przy charakteryzowaniu drugiej fazy tych kontaktów, w ramach których za pośrednictwem tzw. szlaku bursztynowego napłynęła duża liczba różnorodnych wytworów metalowych (ozdoby, części uprząży końskiej etc.).

Omówioną tu grupę opracowań zamyka artykuł F. Horsta *Ein jungbronzezeitliches Fernhaldeszentrum im Gebiet von Brandenburg/Havel* (s. 267-275), dotyczący praktycznie dalekosieżnych kontaktów kulturowo-wymiennych i hipotetycznych szlaków handlowych między Łabą a Wisłą. Autor ten przedstawia własną, w dużej części przekonującą rekonstrukcję ich przebiegu (s. 267 ryc. 1 – mapa), wskazując na ważną rolę rejonu Berlina jako jednego z ważnych centrów wymiany, pośredniczącego między głównymi szlakami ku Północy wzdłuż Łaby oraz wzdłuż Odry i dalej do Skandynawii. Natomiast dyskusyjna jest kwestia rekonstrukcji przez omawianego autora tego typu szlaków na terenie Wielkopolski oraz Kujaw,

²⁹ Kwestie te wspomniany autor przedstawił w szerszej formie na innym miejscu: zob. R. Pleiner, *Die Wege des Eisens in Europa*, [w:] *Frühes Eisen in Europa*, lub. H. Haefner i R. Pleiner (red.), Schaffhausen 1981, s. 115 nn., tamże mapy dla Europy dla dwóch etapów rozszerzania się znajomości żelaza na tym obszarze.

³⁰ W obszernej formie kwestie te przedstawiłem w innym miejscu. Zob. Z. Bukowski, *Najstarsze znaleziska przedmiotów żelaznych w środkowej Europie a początki metalurgii żelaza w kulturze łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, „Archeologia Polski”, t. 26: 1981, s. 321 nn. Materiały uzupełniające, dotyczące tego typu znalezisk na obszarze środkowoeuropejskim na północy Karpat–Sudetów i w strefie nordyjskiej, zob. Z. Bukowski, *Bemerkungen zur Problematik des frühen Eisens in Mittel- und Nordeuropa. Materialien zu einem Symposium polsko-szwedzkiego w Julita (Szwecja) w 1986 r.*, Stockholm (w druku).

z mało przekonującym wyznaczaniem tego szlaku wzdłuż wschodniego brzegu dolnej Wisły do jej ujścia³¹.

Ostatnia wreszcie grupa artykułów dotyczy problematyki społecznej. D.-W. Buck w opracowaniu *Siedlungswesen und sozialökonomische Verhältnisse bei den Stämmen der Lausitzer Gruppe* (s. 277-301) zajął się kwestiami osadniczymi oraz społeczno-gospodarczymi obszarów w międzyrzeczu Odry i Łaby, zwłaszcza we wczesnej epoce żelaza, sięgając jednak do początków kształtowania się na tym terenie lokalnych grup kultury łużyckiej. W uwagach tu przedstawionych nawiązał zresztą do swego opracowania monograficznego, poświęconego grupie białowickiej³². Przedmiotem omawianego artykułu są uwagi dotyczące osadnictwa, a przede wszystkim osiedli obronnych i otwartych w obrębie ugrupowań kultury łużyckiej na zachód od Odry–Nisy Łużyckiej (s. 285 ryc. 11 – mapa). Obok rozplanowania osiedli charakteryzuje on zarówno zabudowę mieszkalną, jak i gospodarczą, charakter umocnień obronnych w osiedlach warownych, załączając do tej części artykułu liczne mapy oraz plany i rekonstrukcje. Dalej omawia on charakterystykę terytorialną (tworzenie się ekumen) w wydzielonych przez niego dla grupy białowickiej fazach rozwojowych, przedstawiając na przykładzie zespołu osadniczego z Neuendorf, Lkr. Cottbus, modelowy podział na strefy eksploatacji (s. 286 ryc. 14 – mapa oraz s. 290 ryc. 19 – rekonstrukcje modelowe do całego makroregionu), a na przykładzie makroregionu na Dolnych Łużycach – rozwój osadnictwa w jego obrębie od wczesnej epoki brązu do okresu wczesnolateńskiego (s. 287 n. ryc. 16-18 dla faz I-VI³³ oraz s. 291 nn. – charakterystyka). Wreszcie podejmuje on próbę przedstawienia rozwoju osadnictwa na obszarze Dolnych Łużyc od BC do LtA/B pod względem jego liczebności, wskazując na apogeuem w HaD i gwałtowny spadek w LtA/B (s. 290 ryc. 20 – diagram), sugerujący faktyczny lub pozorny regres demograficzny. Poszczególne fazy łączy on z fazami klimatycznymi oraz przemianami gospodarczo-kulturowymi. Można tu podjąć z D.-W. Buckiem dyskusję czy istotnie od HaD do LtA/B mogło dojść do tak drastycznego spadku liczby mieszkańców tej strefy o 90% (!), jak to zaznaczono w diagramie. Krótkie wreszcie uwagi (moim zdaniem zbyt enigmatyczne) dotyczą kwestii gospodarczych; w kwestii obrządku grzebalnego autor ten poświęcił szczególną uwagę grobowi komorowemu nr 17 z Klein Lieskow, Lkr. Cottbus (s. 292 ryc. 22 i s. 293 ryc. 23), publikując jego pełny inwentarz, oraz planigrafii płaskiego cmentarzyska kultury łużyckiej z Neuendorf, Lkr. Cottbus (s. 294 ryc. 24:1-6 i s. 295 ryc. 25:1-23).

Kolejne opracowanie, K. Kristiansena pt. *Ideologie und Gesellschaft während der Bronzezeit in Südsandinavien* (s. 303-307), dotyczy przede wszystkim kwestii struktury społecznej ludności, zwłaszcza na obszarze Jutlandii i wysp duńskich w poszczególnych fazach epoki brązu (I-VI)³⁴. Rekonstrukcji jej dokonano przede wszystkim na podstawie analizy pochówków

³¹ Kwestie te były przedmiotem ożywionej dyskusji na naradzie roboczej w Słupsku w 1985 r., poświęconej problematyce Pomorza w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza. Przedstawiłem je tam w referacie; zob. Z. Bukowski, *Szlaki handlowe z Południa na Pomorze w młodszej epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza*. W materiałach z tej konferencji, Słupsk (w druku).

³² D.-W. Buck, *Die Billendorfer Gruppe*, cz. 1 – Katalog i cz. 2 – tekst. W serii: Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte Potsdam, t. 11 i 13, Berlin 1977 i 1979.

³³ Zob. D.-W. Buck, *The transition from Bronze Age to Iron Age among the tribes of the Western Lusatian Culture*, [w:] *The Bronze-Iron transition in Europe*, w serii: British Archaeological Reports (BAR) – International Series, nr XXX, Oxford 1984, ryc. 1 – schemat.

³⁴ Zob. też prace innych badaczy duńskich poświęcone tej problematyce. Wczesne fazy epoki brązu: K. Randsborg, *Social stratification in Early Bronze Age Denmark: a study in the regulation of cultural systems*, „Praehistorische Zeitschrift” R. 49: 1974, s. 38 nn. Całość epoki brązu w Danii zob. V. Levy, *Evidence of social stratification in Bronze Age Denmark*, „Journal of the Field Archaeology”, nr 6, 1979, s. 49 nn.

(m. in. występowania mieczy w grobach męskich, a ozdób – w kobiecych) oraz skarbów brązowych i ich zawartości. Autor ten zwraca uwagę na postępujące zróżnicowanie pod względem ich detali konstrukcyjnych oraz wyposażenia grobów, a także szczegółów samego obrządku grzebalnego. Nawiązuje on tu do swych wcześniejszych obserwacji poczynionych dla obszaru całej Danii w epoce brązu³⁵.

Ogólnym uwagom, dotyczącym struktury społecznej osadnictwa pradziejowego, poświęcony był też metodyczny artykuł B. Gedigi *Bemerkungen zur Erforschung der Gesellschaftsstruktur mit Hilfe der Siedlungsanalyse* (s. 309-312). Autor na podstawie analizy osadnictwa kultury łużyckiej na terenie Śląska podjął próbę jego rozpatrzenia w kontekście kształtujących się struktur gospodarczych, podkreślając fakt stosunkowo słabego zróżnicowania społecznego, zaznaczającego się na tym obszarze zarówno w świetle badań osiedli, jak i cmentarzysk. Szczególną uwagę zwrócono tu na możliwość i podstawy wyróżniania różnych jednostek terytorialno-społecznych (zwłaszcza na podstawie badań historycznych i etnograficznych), jak i na konieczność uściślenia kwestii terminologicznych z tym związanych. Na trudności w badaniach problematyki społecznej w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza na terenie Europy, zwłaszcza zaś obszarów położonych na północ od Karpat–Sudetów–Rudaw, zwrócono ostatnio w literaturze szczególną uwagę, podkreślając zarówno fakt różnorodnej bazy materiałowej, mogącej stanowić podstawę do tego typu studiów, jak i trudności interpretacyjne³⁶. W strefie zachodniej kultury łużyckiej, a zwłaszcza na ziemiach w dorzeczu Odry, zauważyło to ostatnio w sposób pośredni H. Gerdson³⁷ na przykładzie występowania w Europie okresu halszackiego grobów wyposażonych w miecze, rejestrując tylko nieliczne obiekty tego typu na wspomnianym obszarze. Jednakże w podobnych studiach nie można wyłącznie analizować pochówki wyposażone bogato w broń (groby męskie) lub ozdoby (kobiece), czego dowodem może być m. in. grób komorowy z Klein Lieskow, Lkr. Cottbus, omówiony uprzednio przez D.-W. Bucka (s. 292 nn.). Do tej problematyki znajdujemy cenne spostrzeżenia również w artykule B. Gedigi.

Za uzupełnienie poprzedniego opracowania służyć może krótki artykuł R. Breddina (s. 313-314) dotyczący niektórych aspektów struktury społecznej na podstawie analizy cmentarzysk ze schyłku epoki brązu, położonych między środkową Łabą–Muldą a Odrą–Nysą Łużycką.

Podsumowując ogólnie recenzowany tu tom *Siedlung, Wirtschaft und Gesellschaft...* należy podkreślić jeszcze dwie sprawy. Do zdecydowanej większości zamieszczonych w nim opracowań dołączono bogaty materiał ilustracyjny (w licznych wypadkach publikowany w litera-

³⁵ Zob. zwłaszcza: K. Kristiansen, *Besiedlung, Wirtschaftsstrategie und Bodennutzung in der Bronzezeit Dänemarks*, „*Praehistorische Zeitschrift*”, t. 55: 1980, s. 1 nn.; tenże, *Economic models for Bronze Age Scandinavian – towards an integrated approach*, [w:] *Economic archaeology. Towards an interpretation of ecological and social approaches*. W serii: British Archaeological Reports (BAR) – International Series, nr 96, Oxford 1981, s. 239 nn.; tenże, *Krieger und Häuptlinge in der Bronzezeit Dänemarks. Ein Beitrag zur Geschichte des bronzezeitlichen Schwertes*, „*Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*”, t. 31: 1984, s. 187 nn.

³⁶ Zob. np. J. Bintliff, *Iron Age Europe, in the context of social evolution from the Bronze Age through to historic times*, [w:] *European social evolution. Archaeological perspectives*, lub. J. Bintliff (red.), Brandford 1984, s. 157 nn.

³⁷ H. Gerdson, *Studien zu den Schwertergräbern der älteren Hallstattzeit*, Mainz 1986, zwłaszcza s. 31 nn. oraz s. 33 mapa 7 – na której zaznaczono we wschodnich Czechach liczne obiekty tego typu (faza śląsko-platenicka), natomiast na ziemiach polskich tylko dwa: Wrocław–Księża Małe oraz Górzewice, woj. poznańskie, co nie wyczerpuje jednak liczby grobów z tej strefy kultury łużyckiej we wczesnej epoce żelaza, zawierających ewidentne elementy uzbrojenia. Zob. J. Fogel, *Studia nad uzbrojeniem ludności kultury łużyckiej w dorzeczu Odry i Wisły*, Poznań 1979, *passim*; tamże dalsze materiały.

turze po raz pierwszy), a przy każdym artykule pełne zestawienie wykorzystanej przez danego autora literatury. Już tylko to ostatnie wskazuje na ogromny postęp w badaniach społeczności środkowej Europy w rozwiniętych fazach epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza, zwłaszcza zaś w obrębie zachodniej strefy kultury łużyckiej, jaki zaznaczył się w ostatnich latach. Wspomniana bibliografia stanowi znakomity przegląd literatury, stojący aktualnie do dyspozycji badaczy. Coraz bardziej jednak oczywisty staje się fakt, że regularne śledzenie literatury europejskiej pod tym względem ulega z dnia na dzień utrudnieniu w jej wykorzystywaniu bez uwzględnienia dostępnych aktualnie metod informatycznych, zwłaszcza zaś jej rejestracji metodami komputerowymi. Trzeba to wręcz powiedzieć, iż jesteśmy powoli „zalewani” nadmiarem publikacji różnego typu, ale niestety w licznych wypadkach można też zauważyć niepokojące zjawisko niepotrzebnego powtarzania tych samych informacji czy spostrzeżeń natury ogólnej w pracach niektórych badaczy.

Byłoby tu truizmem uzasadnianie uznania omawianej tu publikacji za ważną pozycję w literaturze środkowoeuropejskiej. Bez wątplenia wnosi ona nowe spostrzeżenia, dotyczące interregionalnych powiązań kulturowych, kwestii kształtowania się osadnictwa, jego charakteru, problematyki gospodarczej i społecznej w środkowej Europie w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza, zwłaszcza zaś odnoszącej się do zachodniej strefy kultury łużyckiej. Zarazem przedstawiony w niej aktualny stan badań nad wieloma zagadnieniami szczegółowymi stanowić może informację przy planowaniu w najbliższym czasie tych tematów, które powinny się stać podstawą podobnych narad roboczych (sympozjów) o charakterze międzynarodowym, ale również i konferencji poświęconych problematyce regionalnej.

Zbigniew Bukowski